

स्वच्छता अभियानात पंचायतराज ची भूमिका

डॉ. आबासाहेब आर. कसबे

वैजापूर

सुदृढ आरोग्य आणि उत्तम जीवन हे सुखी आणि समृद्ध जीवनाची धारा आहे. अस्वच्छ वातावरण आणि अस्वच्छ वाईट विचार हे व्यक्तीसमोर समस्या निर्माण करतात. अस्वच्छता, घाण, निकृष्ट परिस्थिती ही तुमच्या मानसिकतेवर आघात करण्याची पध्दत आहे. अस्वच्छतामुळे अनेक रोंगाची साथ पसरते आणि पर्यायाने मानवी अरोग्य कोलमडून आरोग्यावर आघात होण्याची दाट शक्यता असते. अस्वच्छतेचे विदारक परिणाम ज्याप्रमाणे शारीरिकतेवर होतात त्याचप्रमाणे ते मानसिकतेवरही होतांना दिसतात. त्यामुळेच नित्यनियमाने स्वच्छता आणि साफसफाई ही मानवाने केली पाहिजे. याच संकल्पनेतून भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2 ऑक्टो. 2014 'स्वच्छता भारत अभियान' राबविण्याची घोषणी केली यात "देशांतील शहरांच्या, रस्त्यांच्या व भारतातील विविध नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी हे अभियान सुरू केली" स्वच्छ भारत अभियान हे स्वच्छतेशी निगडीत असल्याने त्यात सर्वांगिन स्वच्छतेचा विषय जरी अंतर्भूत असला तरी भारत सरकारने ग्रामीण भागासाठी असलेल्या निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून स्वच्छ भारत अभियान विशेषतः ग्रामीण भागासाठी सुरू केल्याचे दिसून येते.

“स्वच्छता अभियानाचे उद्दिष्ट :-

स्वच्छता विषयक आरोग्यदायी सवयी व गाव हगणवारीमुक्त करणे व त्यातून ग्रामीण भागातील जीवनात सुधारणा घडवून आणणे.

1. ग्रामीण परिसरात स्वच्छतेची व्याप्ती तीव्र गतीने वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे
2. शाश्वत स्वच्छता साधनांचा व्यापक वापर आणि प्रसार करणे.
3. ग्रामीण भागात स्वच्छता वाढीस लावण्यासाठी प्रयत्न करणे.”²

स्वच्छता अभियानात पंचायत राजची भूमिका :- संघराज्य पध्दतीमध्ये केंद्र स्तरावर केंद्र सरकार तर राज्य स्तरावर राज्य सरकार कार्यरत असते. संघराज्य पध्दतीचा तिसरा भाग म्हणजे पंचायत राज व्यवस्था स्थानिक लोकांच्या माध्यमातून स्थानिकांचा विकास साधते यासाठी याची व्यवस्था केल्याचे दिसून येते. 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पंचायत राज या नावाने संबोधले जाते पंचायत राज माध्यमातून ग्रामस्तरावर, ग्रामपंचायत, पंचायत स्तरावर पंचायत समिती, जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद अस्तित्वात आली संपुर्ण स्वच्छता अभियानात पंचायत राजच्या माध्यमातून संपुर्ण स्थानिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो या तिन्ही भागांतील स्वच्छता अभियानातील कार्य पाहता येईल.

ग्रामपंचायत – पंचायत स्तरावरील सर्वात खालील हा स्तर असून ग्रामपंचायतमध्ये स्वच्छता अभियानाच्या योजना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य सरकार आवश्यक निधीची तरतुद करतांना दिसतात.

1. संपुर्ण स्वच्छता अभियान –

या प्रकल्पात लोकांनी स्वतःचा विकास स्वतःकडूनच करावयाचा आहे. जनतेमध्ये स्वच्छता विषयक जाणीव जागृती निर्माण व्हावी हा याचा उद्देश आहे. ग्रामीण भागातील अस्वच्छता सवयीमुळे विविध सार्थीचे रोग पसरतात. त्यामुळे ते टाळण्यासाठी हे अभियान राबविले जाते या अभियानाच्या माध्यमातून

- 1) अंगणवाडी स्वच्छता गृह 2) शालेय स्वच्छता गृह 3) सार्वजनिक स्वच्छतागृह 4) बीपीएल कुटुंबासाठी प्रोत्साहनपर अनुदान

2. हागणदारी मुक्त गावांची संकल्पना –

ग्रामीण भागात ही नित्याची सवय झाल्याचे दिसून येते त्यामुळे गावात विविध सार्थीचे आजार बळावलेली दिसतात त्यामुळे राज्यसरकारने हागणदारी मुक्त गावांची संकल्पना रबाविण्याचे दिसून येते. त्यासाठी प्रत्येकाला स्वच्छतागृह बांधून देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे त्याचबरोबर प्रत्येक कुटुंबाला वैयक्तिक संडास बांधण्यासाठी प्रोत्साहनपर अनुदान देण्याची योजना निर्माण केल्याचे दिसून येते. हागणदारी मुक्त गावांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्याने निर्मल ग्राम पुरस्कार देण्याची घोषणा देखील केल्याचे दिसून येते.

स्वच्छ भारत मिशन योजने अंतर्गत 36 राज्य आणि केंद्र शासित प्रदेशामध्ये 2020 पर्यंत मध्ये 10.28 कोटी स्वच्छतागृहाची निर्माण केली तर 603175 गावांत उघड्यावर शौचास बसण्याचे बंद झाले आहे.

स्वच्छता अभियानात – 1) घणकचरा व्यवस्थापन 2) गोवरधन याचा प्रामुख्याने समावेश होतो

महाराष्ट्र शासनाने ता. 7 नोव्हें.2014 रोजी परिपत्रक काढून स्वच्छ भारत मिशन अमलात आणले आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या या परिपत्रकाची काही वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगितलेली आहेत.

- 1) "वैयक्तिक शौचालयाच्या बांधकामासाठी प्रोत्साहनपर रक्कम रु. 12000 ठरविण्यात आली आहे.
- 2) वैयक्तिक शौचालयाकरिता केंद्राचा हिस्सा 3000/- (75%) व राज्याचा हिस्सा 3000/- (25%) असा असणार आहे.
- 3) इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत बांधण्यात येणार्या घरातील कार्यरत स्वच्छता गृहासाठी स्वतंत्रपणे अर्थसंकल्पित तरतुद करण्यात येणार आहे. सदरची तरतुद होईपर्यंत

स्वच्छ भारत मिशन 'ग्रामीण' या योजनेतून सध्या निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

4) माहिती, शिक्षण व संवादसाठी एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2% निधीची तरतुद करण्यात येईल त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा 75% व राज्याचा हिस्सा 25% इतका असेल.

5) प्रशासनिक खर्चासाठी एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2% निधीची तरतुद करण्यात येईल त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा 75% व राज्याचा हिस्सा 25% इतका असेल

6) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत (MGNREGA) वैयक्तिक शौचालय बांधकामाकरिता देण्यात येणारे प्रोत्साहनपर अनुदान बंद

करण्यात आले असून सदर पुर्व रक्कम स्वच्छ भारत मिशन 'ग्रामीण' साठी केंद्र शासनाकडून मंजूर निधीतून देण्यात येईल.

7) निर्मल भारत अभियानाचे घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन (SLWM) आणि सार्वजनिक शौचालय बांधकाम या घटकामध्ये कोणताही बदल करण्यात आलेला नाही.

अशाप्रकारे महाराष्ट्र शासनाच्या या आदेशान्वये ग्रामीण भागामध्ये स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहे. पंचायत राजच्या माध्यमातून या मिशनची अंमलबजावणी व्यवस्थित रितीने होतांना दिसून येते.

त्याचबरोबर वरील आदेशामध्ये या अभियानामध्ये निधीची वर्गवारी घटकनिहाय करण्यात आली आहे.

अ. क.	घटक	विवरण	निधीची वर्गवारी		
			केंद्र%	राज्य %	लाभार्थी %
1.	माहिती शिक्षण संवाद, सुरुवातीची कामे, क्षमता बांधणी	एकुण प्रकल्प किमतीच्या 8%	75	25	0
2.	फिरता निधी	एकुण प्रकल्प किमतीला 5% 'प्रति जिल्हा स. 50% लाखपर्यंत'	80	20	0
3.	वैयक्तिक शौचालय	निर्मल भारत अभियानाप्रमाणे मंजूर सर्व प्रवर्गासाठी	रु. 9000 / - 75	रु. 3000 / - 25	0
4.	सार्वजनिक शौचालय	रु.2 लाख	60	30	10
5.	प्रशासकीय खर्च	एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2 पर्यंत	75	25	0
6.	घनकचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन 'भांडवली किमत'	निर्मल भारत अभियानाप्रमाणे कुटूंब निहाय	75	25	0

अशा प्रकारे वरील सर्व बदलांसह स्वच्छ भारत मिशनची अंमलबजावणी 2 ऑक्टो.2014 करण्यात यावी"³ पंचायत राज विभागाच्या माध्यमातून ग्रामिण भागामध्ये ग्रामपंचायतीसाठी, तालुका स्तरावर पंचायत समितीसाठी, तर जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषदेसाठी निधीनी उपलब्धता करून या मिशनचे कामकाज व्यवस्थित सुरु झाल्याचे दिसून येते.

"त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची दिनांक 2 ऑक्टो.2019 रोजी 150 व्या जयंतीनिमित्त स्वच्छ भारत अभियान 'ग्रामीण' योजनेअंतर्गत शाश्वत स्वच्छतेसाठी करावयाच्या कार्यवाही बाबत सुचना दिलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे

अ.क.	कामांचे स्वरूप	शासन आदेश / पत्र	कालमर्यादा
1.	पायाभूत सर्वेक्षणातून सुटलेल्या सर्व कुटूंबासाठी वैयक्तिक शौचालय बांधकाम करणे तसेच सर्वेक्षणातील व सर्वेक्षणातून सुटलेल्या सर्व लाभार्थ्यांना प्रोत्साहन अनुदान वितरीत करणे.	संदर्भाधीन कमांक 7 ते 14	दिनांक 31 / 07 / 2019 पर्यंत
2.	एक खड्डा शौचालयाचे दोन खड्डा शौचालयामध्ये रूपांतर करणे	संदर्भाधीन क.1 व 5	दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 10
3.	सार्वजनिक / सामुहिक शौचालयाचे बांधकाम करणे	संदर्भाधीन कमांक 15 व 16	दर महिन्याला प्रत्येक जिल्ह्यात किमान 15

4.	i.	शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून गेल्या 8 ते 10 वर्षांपासून वापरात असलेली 2 खड्यांची शौचालये व वापरकर्ते यांचा शोध घेणे	दिनांक 31/07/2019 पर्यंत
	ii.	गेल्या 8 ते 10 वर्षांपासून वापरत असलेल्या 2 खड्यांच्या शौचालयांचा 2 खड्यांच्या शौचालयाचा सद्यस्थितीत सुरु असलेला प्रथम खड्डा बंद करून, दुसऱ्या खड्यामध्ये मल प्रवाहित करणे.	दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 5
5.	i.	शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून सोनखत तयार झालेली शौचालये व वापरकर्ते कुटूंब यांचा शोध घेणे	दिनांक 31/07/2019
	ii.	शौचालयाच्या खड्यामधून सोनखत काढून खड्डा रिकामा करणे	दर तीन महिन्यामध्ये प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 1 खड्डा रिकामी करणे अनिवार्य आहे.
6.		घनकचऱ्याचे जागेवर नितुगीकरण करणे व व्यवस्थापन करणे	संदर्भाधीन क्रमांक 2 ते 6 दर महिन्याला प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान गावासाठी नियोजन करून कार्यवाही करणे
7.		सांडपाण्याकरीता शोष खड्डे तयार करणे	संदर्भाधीन क्रमांक 2 ते 6 दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 10 कुटुंबासाठी नियोजन करून कार्यवाही करणे

"4

स्वच्छ भारत अभियानाची संकल्पना राबवून त्याची अंमलबजावणी करण्याची प्रभावी जबाबदारी पंचायतराज आलेली आहे. त्यासाठी पंचायत राज ला विविध अधिकार व निधीची उपलब्ध करून दिलेली आहे. त्यातून या योजनेला गती मिळल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर सरपंच, पंचायत समिती सभापती / जिल्हा परिषद अध्यक्ष यावर त्यांची अंमलबजावणी जबाबदार दिल्याचे दिसून येते. पंचायत राजच्या माध्यमातून शासन वेळोवेळी स्वच्छ भारत अभियानासाठी प्रत्यक्ष निधीची तरतुद करून व कामावर देखरेख ठेवतांना दिसतात या कामी ग्रामपंचायत, पंचायत

समिती व जिल्हा परिषद यांच्या विविध समित्या स्थापन केल्या जातात.

1. विकीपिडीया
2. लोकराज्य, महाराष्ट्र शासन माहिती व प्रसारण मंत्रालय.
3. महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक : स्वभामि-2014/प्र.क्र.27/पा.पु.08
4. महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक: स्वभामि-2018/प्र.क्र.549/पा.पु.16